

माझ्या पत्रकार जीवनातील सांगण्यासारखी पहिली गोष्ट. काळ १९४० च्या जवळपासचा. मी अलाहाबादला राहात होतो. जीवनास नुक-तीच सुरुवात झाली होती. घरची परिस्थिती अतिशय हलाखीची होती. काही तरी काम करावयाचे म्हणून वाराणसीच्या 'संसार' या दैनिकाच्या अलाहाबादच्या वातमीदाराचे काम घेतलं होते. काँग्रेसचे पुढारी श्री. कमलापती त्रिपाठी त्या काळी या वृत्तपत्राचे संपादक होते. माझा मुशाहिरा महिन्यास एक रुपया होता. आजच्या मानाने त्या वेळी रुपयाची किंमत बरीच असली तरी जगण्याच्या दृष्टीने ही रक्कम फारच अपुरी होती पण माझा उत्साह दांडगा होता. वाराणसी-अलाहाबाद हे अंतर रेल्वेने चार तासांचे होते. एखादी महत्त्वाची बातमी वाटली की मी पदरच्या खर्चीने रेल्वेने वारा-णसीस स्वतः जाऊन बातमी देत असे. बातमी एक दिवस अगोदर येत असे, त्यामुळे या पत्राचे वृत्तसंपादक श्री. रामस्वरूप पांडे माझ्यावर वेहद खूप होते. ते आठवड्यातून एखाद-दुसरे काडे लिहीत आणि मला उत्तेजन देत. पण मासिक मुशाहिरा वाढविण्याचे मात्र कदाचित त्यांच्या हाती नसावे. पण त्या वेळी मला याची कल्पना नव्हती. त्यांची अशी पत्रे वांग्वार आल्यामुळे मी त्यांस चिडून लिहिलं, "तुम्ही दर तीन दिवसांनी पत्रे लिहिण्याऐवजी पोस्टेजला लागणारा खर्च मिळवून माझा मासिक मुशाहिरा पाठवा." त्या काळी पोस्टकाड्यांची

9.

पत्रकार कसा झालो

किंमत दोन पैसे होती. मला कारण नक्की आठवत नाही, पण नंतर 'संसार'ची माझी वातमीदारीच बंद झाली.

माझ्या पत्रकार जीवनाचा प्रारंभ जरी हिंदी वृत्तपत्रसंस्थीतून झाल्या तरी पत्रकार म्हणून मला नाव मिळाले ते मराठीतच. मी मराठी पत्रकार बनलो त्याचे श्रेय आहे 'केसरी' वृत्तपत्राचे कॅ. तात्यासाहेब करंदीकर यांना. त्यांनी हात दिला नसता तर मी पुढे आलोच नसतो आणि कदाचित पत्रकारही झालो नसतो. स्वातंत्र्यापूर्वीच्या काळात हिंदी-हिंदुस्तानीचा वाद भरपूर होता. पुण्यास हिंदी साहित्य संमेलनाच्या अधिवेशनासाठी श्री. काकासाहेब कालेलकर यांनी १९३९ च्या वाराणसी संमेलनात पुण्याचे आमंत्रण दिले होते. ते हिंदुस्तानीवादी होते. पण स्वागत समितीच्या निवड-गुकीत संस्कृतनिष्ठ हिंदीवाले यशस्वी ठरले. त्यात अनेक हिंदुसमा आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघवाले होते. परामर्शाने श्री. कालेलकर चिडले आणि त्यांनी आमंत्रणच परत घेतले. पण आमंत्रण परत घेऊ नये असा निवडून आलेल्या स्वागत समितीचा आग्रह होता. पुणे ते अलाहाबाद वरीच धावाधाव झाली आणि अखेर अधिवेशन पुण्यासच करावयाचे असे हिंदी साहित्य संमेलनाने ठरविले.

त्या वेळी श्री. पुरुषोत्तमदास टंडन हे हिंदी साहित्य संमेलनाचे कर्तृकर्विते होते. श्री. बाबाराव सावरकर यांच्याशी माझा अगोदर परिचय झाल्यामुळे पुण्याहून येणारी मंडळी माझ्या घरीच उतरत. श्री. टंडन यांच्याशीही माझा थोडाफार परिचय होता आणि हिंदी साहित्य संमेलनाच्या कामकाजातही माझा थोडाफार शिरकाव झाला होता. पुण्याचे संमेलन यशस्वी करण्यासाठी टंडन यांनी मला पुण्यास पाठविण्याचे ठरविले. अनेक अडचणी आल्या आणि संमेलन यशस्वी झाले. त्याच काळात श्री. तात्यासाहेबांशी माझा परिचय झाला होता. पुण्याहून परतताना मी त्यांना भेटायला गेलो. अधिवेशन झाल्यावर केसरीत एक स्फुट आले आणि त्यात संमेलन यशस्वी होण्याचा वाटा मलाही देण्यात आला असल्याचे स्मरते. निरोप घेत असताना ते म्हणाले, "तुम्ही केसरीसाठी वार्तापत्र का लिहीत नाही?" त्या वेळी केसरी विसाप्ताहिक होते. माझी छाती धडधडली आणि मी म्हटले, "अहो, मी तसा पत्रकार नाही आणि मराठी तर मला मुळीच येत नाही." ते म्हणाले, "तुम्ही हिंदीत लिहा, आम्ही हिंदीतच ते छापू." पुढे दोन वर्षे संयुक्त प्रांतांचे वार्तापत्र या सदराखाली माझा मजकूर केसरीत हिंदीत येत असे. त्यासाठी त्या काळात मला महिन्यास पंधरा रुपये मिळत.

पण एवढ्यावरच ते थांबले नाहीत. त्या वेळी केसरीतून हिंदु महासंमंचा पुरस्कार होत असे. त्यांनी मला त्या काळच्या संयुक्त प्रांतात हिंदुसंमंचा कार्यक्रमानिमित्त केसरीच्या खर्चावर जाण्यास सांगण्यास सुरुवात केली आणि अहवाल मराठीत लिहिण्यास सांगितला. हिंदी भागात जन्म झाल्यामुळे आणि हिंदीतच शिक्षण झाल्यामुळे मला मराठी मुळीच येत नव्हते असे म्हटले तरी चालेल. आमच्या मराठीम

महाराष्ट्रातील, ग्रामुख्याने पुण्या-मुंबईतील लोक साहजिक हसत. पण माझ्या मराठीत चुका असतात अशी तक्रार केसरीकडून कधीही आली नाही. एकदा लखनौस स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांचे भाषण होते. मला जाण्यास सांगितले गेले. श्री. सावरकर यांचे भाषण हिंदीत झाले. मी माझ्या मोंडक्यातोडक्या मराठीत ते पाठविले. पण केसरीत अस्सल सावरकरी मराठीत ते छापून आले. मी पाठविलेले हे भाषण आहे का असा माझा मलाच प्रश्न पडला. ज्या वेळी मला मराठी मुळीच येत नव्हते त्या काळात माझ्या मराठीविषयी न होणारी तक्रार आणि नंतरच्या काळात ज्या वेळी माझे मराठी बरेच सुधारले, त्या वेळी संपादकांनी माझ्या मराठीविषयी नाक मुरडणे हा माझ्या पत्रकार जीवनातील एक विनोद आहे.

जुने संपादक आपल्या सहकाऱ्यास कसे वागवीत याचे श्री. तात्यासाहेब करंदीकर यांच्या संदर्भातीलच पण पुढच्या काळातील एक उदाहरण. मी पत्रकार म्हणून दिह्तीत राहण्यास सुरुवात केली होती. केसरीचे प्रतिनिधित्व माझ्याकडे होते. १९५० साली नाशिकला काँग्रेसचे अधिवेशन होणार होते. सरदार वल्लभभाई पटेल यांचा पाठिंबा असलेले श्री. पुरुषोत्तमदास टंडन हे काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून विजयी झाले आणि पं. नेहरुंचा पाठिंबा असलेले आचार्य कृपलानी पराभूत झाले. या अधिवेशनास जाण्याची माझी स्वाभाविक इच्छा होती. माझी तशी इच्छा असल्याचे मी श्री. तात्यासाहेबांस कळविले. त्यांचे लगेच उत्तर आले, "नाशिक हे पुण्यापासून जवळ असल्यामुळे येथूनच कोणास तरी पाठविणे बरोबर ठरेल." व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने त्यांचा निर्णय बरोबरच होता. पण मी उलट कळविले, "मी केसरीतर्फे नव्हे, वृत्तपत्रीय अनुभवाच्या दृष्टीने आवश्यक वाटल्यामुळे नाशिकला जात आहे."

नाशिकला केसरीकडून श्री. माधवराव साने आले होते. त्यांच्या पत्नी अचानक आजारी पडल्याची तार आली आणि त्यांस परत जावे लागले. जाताना मला ते सहज म्हणाले, "फारशी गरज नाही, पण विशेष काही असल्यास केसरीस तार करा." ते गेल्यावर नाशिकला खूप पाऊस पडला आणि सर्वत्र पाणीच पाणी झाले. मी तारेने ती बातमी कळविली. ती छापली गेली. नाशिकहून मी पुण्यास गेले. मी केसरीसाठी नाशिकला आलो नव्हतो. त्यामुळे केसरीकडून मला काही अपेक्षाही नव्हती. केसरीसाठी मी तसे फारसे काही केलेही नव्हते. पण पुण्यास श्री. तात्यासाहेब यांस भेटण्यास जाताच ते म्हणाले, "तुम्ही दिह्ती ते पुणे आपल्या खर्चाचे बिल द्या." मी अवाक झालो. नंतरच्या काळात संपादकांनी आपल्या सहकाऱ्यांस त्यांचे वाजवी देणेही नाकारल्याची अनेक उदाहरणे माझ्या समोर आहेत. त्या काळात श्रमिक पत्रकारांसाठी कसलाही कायदा नव्हता. पण अलीकडे फार कमी प्रमाणात आढळणारी माणुसकी मात्र त्या वेळी ठिकठिकाणी आढळे.

आपल्या सहकाऱ्यास संपादकाने पाठीशी घालण्याचा अनुभव मला हिंदी वृत्तपत्र-

४ दिव्ही दिनांक

क्षेत्रातही आला. स्वातंत्र्य मिळण्याच्या काही वर्षे अगोदरचा काळ. मी अलाहाबाद येथील हिंदी दैनिक 'भारत' या पत्रात वार्ताहर म्हणून काम करीत होतो. पत्राचे संपादक श्री. वलभद्र मिश्र हे दिसायला अतिशय भोगळ वाटणारे गृहस्थ होते. एक दिवस वृत्तपत्राच्या कचेरीत अलाहाबादचे डी. एस. पी. श्री. मोहम्मद अब्दुल्ला हे अतिशय तणतणत आले. १९४२ ची चळवळ दडपण्याच्या संदर्भात श्री. अब्दुल्ला यांची अतिशय क्रूर माणूस म्हणून प्रसिद्धी होती. त्या वेळी श्री. दुर्लभभाई त्रिवेदी या तरुणाची त्यांनी अक्षरशः कातडी सोलली होती. त्या काळात श्री. त्रिवेदी यांस मी हिंदी शिकवीत होतो. श्री. त्रिवेदीवर झालेले अत्याचार ऐकून पं. नेहरू तर संतापून असेही म्हणाले होते की स्वातंत्र्यानंतर प्रथम अब्दुल्लास कोतवालीच्या चौरस्त्यावर फाशी दिले जाईल. स्वातंत्र्यानंतर त्यास अधिक वडती मिळाली ही गोष्ट निराळी.

श्री. अब्दुल्ला यांनी संपादकास दरडावून विचारले, "आजच्या पत्रात पोलिसां विरुद्ध आलेली बातमी कोणी दिली?" बातमी माझीच होती. शहरात ठिकठिकाणी जुगार चालू असून पोलिसांचे हस्ते बांधले असल्यामुळे ते तिकडे मुद्दाम कानाडोळा करतात अशा मजकुराची ती बातमी होती. श्री. अब्दुल्ला यांस माहीत होते की ती बातमी माझी आहे. पण त्यांस संपादकाच्या तोंडून वदवून घ्यायचे होते. पण आमचे संपादक अतिशय शांतपणे म्हणाले, "पत्रावर माझे नाव संपादक म्हणून आहे. छापून आलेल्या प्रत्येक बातमीची जबाबदारी माझीच आहे. आम्ही बातमी खरी आहे असे समजूनच छापतो. पण तुम्ही ती खोटी म्हणत असाल तर तुमचे तसे म्हणणे आहे असेही छापू. तसे लिहून द्या." याप्रमाणे वृत्तपत्राच्या कचेरीत माझ्यावरील संकट त्यांनी टाळले.

यामुळे माझा उत्साह वाढला. मी त्याच दिवशी दुसरी बातमी दिली. "आमच्या बातमीमुळे पोलिस अस्वस्थ झाले असून त्यांनी आज जुगाराच्या एका लहान अड्ड्यावर धाड घातली, पण मोठा अड्डा मात्र पूर्ववत काम करीत आहे." श्री. अब्दुल्ला हे माझ्यावर आणखीनच नाराज झाले असणार. पुढे त्यांनी मला एका जातीय दंगलीत गोवण्याचा प्रयत्न केला, पण एक पोलिस सवइन्स्पेक्टर श्री. जगत्नारायण यांचा इशारा मिळाल्यामुळे मी निसटलो. एकदा कोर्टाची वेअदवी होणारी आणि वस्तुस्थितीचा विपर्यास करणारी बातमी माझ्या हातून सुटली होती. पण आमच्या संपादकांनी मला एका शब्दानेही दूषण न देता सर्व जबाबदारी आपल्या शिरावर घेतली.

पं. नेहरूंविषयी माझा पहिला अनुभव. मी 'भारत' या वृत्तपत्रातच होतो. स्वातंत्र्यापूर्वीचा काळ. काँग्रेसच्या पूर्ण स्वातंत्र्याच्या ठरावानिमित्ताने राष्ट्रवादी पत्र २६ जानेवारीस 'स्वतंत्रता अंक' काढीत असत. एकदा अशा खास अंकासाठी पं. नेहरूंचा 'भारत' करिता संदेश आणण्याची जबाबदारी माझ्यावर टाकण्यात आली. पत्रकारसुश्रीत अतिशय खालच्या पातळीवर असलेल्या आमच्यासारख्या त्यांची थोडी भीतीच वाटत असे. ते तापट आहेत अशी त्या काळीही त्यांची ख्याती

होती. पण जबाबदारी नाकारूनही भागणार नव्हते. ती उणीव ठरली असती आणि त्याचा नोकरीच्या दृष्टीने उलट परिणाम झाला असता.

मी एक दिवस सकाळी त्यांच्या आनंदभवन बंगल्यावर गेलो. त्या वेळी लोकांची फारशी वर्दळ नव्हती. पं. नेहरू वरच्या माडीवर होते. म्हणून एका नोकराच्या हाती मी माझी चिठ्ठी पाठविली आणि बोलावणे येण्याची वाट पाहत खालच्या व्हरांड्यात बसलो. वराच वेळ झाला तरी बोलावणे येईना. प्रश्न पडला, बोलावणे आलेच नाही आणि तसेच परत जावे लागले तर वृत्तपत्राच्या कचेरीत काय सांगणार? पं. नेहरूंची मी भेटही घेऊ शकलो नाही यावर लोकांचा विश्वास कसा बसणार? आणि बसला तरी त्यामुळे माझ्याविषयी समज काय होणार?

एवढ्यात नेहरूंच्या हरी नावाच्या एका हरिजन नोकराचे माझ्याकडे लक्ष गेले. पत्रकार म्हणून तो मला ओळखत होता. मी त्यास बोलावले आणि सहज आठवल्यासारखे म्हटले, "हरी, आज तुझे नाव वर्तमानपत्रात आले आहे." ते आल्याचे बहुधा त्यास ठाऊक नसावे आणि ते हरीच्या कर्तवगारीसाठीही आले नव्हते. कुणा भामट्याने त्याच्या खिशातून पैसे पळविल्याची बातमी होती. पण वर्तमानपत्रात नाव आले एवढ्यावर हरी खूष झाला आणि मला त्याने विचारले, "तुमची भेट झाली की नाही?" "चिठ्ठी पाठवून वराच वेळ वाट पाहत आहे" असे मी सांगितल्यावर, "मी बघतो" असे म्हणून तो वर गेला. थोड्याच वेळात पं. नेहरूंचे खाजगी चिटणीस श्री. शिवदत्त उपाध्याय हे खाली आले. त्यांच्याशीही माझी ओळख होती. मला पाहताच ते म्हणाले, "अच्छा, तुम्ही आहात तर." ते वर गेले व लगेच पं. नेहरू 'बाड्धाड' जिना वाजवीत खाली आले. मला पाहताच म्हणाले, "माफ करा, तुमची चिठ्ठी मिळाली होती. पण वाचण्याच्या नादात मी विसरलो." पं. नेहरूंनी 'माफ करा' शब्द वापरल्यामुळे माझ्या मनात बरेच बळ एकवटले होते. आपले काम होणार अशी आशादेखील वाटू लागली होती. पण दुसऱ्याच क्षणास पं. नेहरूंचा आवाज चढला आणि ते म्हणाले, "बोला, काय म्हणता." मी लगेच गारठलो. पण धैर्य एकवटून मी म्हणालो, "स्वतंत्रता अंकासाठी तुमचा संदेश हवा होता." 'भारत'-मधील वार्ताहर म्हणून मला पं. नेहरू ओळखत होते.

पं. नेहरूंचा आणखी आवाज चढला. ते म्हणाले, "हा काय त्रास आहे? मी आता कोणाकोणाला संदेश लिहू?" जर्मन, ब्रिटिश वगैरे आठ-दहा त्याच्याकडून संदेश मागितलेल्या वृत्तपत्रांची नावे त्यांनी घेतली. मी संदं च झालो आणि आपल्यास रिक्त हस्तानेच परतावे लागणार असे वाटू लागले. पण पुन्हा थोडेसे धैर्य धरून म्हणालो, "पंडितजी, आपण इतके बोलला आहात की त्यातील बहुतेक सर्व संदेशासारखेच आहे." पं. नेहरूंचा पारा थोडा खाली आला. "ठीक आहे, मग त्यातूनच तुम्ही काही तरी घ्या." आणखी हिऱ्या करून मी लगेच म्हटले, "आम्ही आपल्याला त्रास दिलाही नसता. यातूनच काही तरी घेतले असते. पण आम्हाला आपली देवनागरी लिपी जनतेपुढे मांडायची आहे." पं. नेहरूंचा आवाज एकदम खाली

आला आणि म्हणाले, “अच्छा, तुम्हास माझी देवनागरी लिपी दाखवायची आहे? ठीक आहे. थांबा थोडा वेळ.” त्या काळी ब्लॉक करण्याच्या दृष्टीने एक खास शार्ई आणि पेन लागत असे. मी ते बरोबर नेले होते. ते पुढे करताच नेहरू म्हणाले, “नको, मजजवळ आहे.” पंधरा मिनिटांत नेहरूंचा संदेश माझ्या हाती पडला. अक्षर रेखीव काढण्याचा प्रयत्न स्पष्ट दिसत होता.

भाषिक वृत्तपत्रे आता बरीच नावारूपाळा आलेली असली तरी अजूनही इंग्रजी वृत्तपत्रांचे प्रभुत्व आहे. त्या काळात तर ते जास्तच होते. इंग्रजी वृत्तपत्रात भाषिक पत्राचा उल्लेख करून बातमी येणे ही जवळ जवळ अशक्य गोष्ट होती. १९४२ च्या चळवळ संपून एकदोन वर्षे लोटली होती. काँग्रेसचे बहुतेक मोठे पुढारी तुरुंगात होते. काही दुय्यम दर्जाच्या पुढाऱ्यांना हाताशी धरून सरकार स्थापन करण्याचा इंग्रजी राजवटीचा प्रयत्न गुप्तपणे चालू होता. यासाठी उत्तर प्रदेशात डॉ. कैलासनाथ काटजू यांस हाती धरण्यात आल्याची कुणकुण आमच्या कानी आली. डॉ. काटजू हे उत्तर प्रदेशातील पुढारी, पण उत्तर प्रदेशाचे मुख्यमंत्रिपद त्यांस कधीच लाभले नाही. (केंद्रातून मुख्यमंत्री म्हणून पाठाविण्यास त्यांच्यापासूनच सुरुवात झाली. ते मध्य प्रदेशात मुख्यमंत्री होते.) सदर कुणकुण लागल्यामुळे मी डॉ. काटजू यांची मुलाखत घेतली. त्यात त्यांनी मोठे पुढारी तुरुंगात असताना राज्यात मंत्रिमंडळे वनविणे योग्य होणार नाही अशी भूमिका घेतली. ‘भारत’मध्ये प्रकाशित झालेली ही मुलाखत प्रसिद्ध पत्रकार श्री. सी. वाय. चिंतामणी यांचा वारसा सांगू शकणाऱ्या ‘लीडर’ या इंग्रजी दैनिकाने उद्धृत केली. त्या वेळी लीडर या पत्राचे संपादक श्री. सुब्रह्मण्यम् होते. त्यांनी नंतर एक अग्रलेखही लिहिला व ‘भारत’ मधील मुलाखतीचा उल्लेख करून डॉ. काटजू हे गुप्तपणे वाटाघाटी करीत असल्याचाही त्यांनी सविस्तर समाचार घेतला. भाषिक वादाच्या सध्याच्या युगात दक्षिण भारतीय श्री. सुब्रह्मण्यम् यांनी हिंदी पत्रातील बातमीचा उल्लेख करून त्यास महत्त्व द्यावे याचे आज नवल वाटेल. पण तो काळ निराळाच होता.

खरे खोटे याविषयी फारसा विचार न करता पक्षाभिनिवेशाने बोलण्याची सवय त्या काळीही होती. उत्तर प्रदेशात श्री. विश्वंभर दयालु त्रिपाठी या नावाचे फॉरवर्ड ब्लॉक पक्षातील एक प्रादेशिक पुढारी होते. नेताजी सुभाषचंद्र बोस जिवंत असून कधी तरी प्रकट होणार ही त्या काळी त्यांच्या पक्षाची भूमिका होती. मी एकदा त्यांस विचारले, “त्रिपाठीजी, नेताजी जिवंत असून ते परत येणार असे तुम्हास खरोखरीच वाटते का?” यावर ते म्हणाले, “हे पाहा, मी फॉरवर्ड ब्लॉकचा म्हणून जर विचारत असतील तर ते जिवंत असून लौकरच प्रकट होणार असे माझे ठाम मत आहे, पण जर निव्वळ त्रिपाठी म्हणून विचारशील तर बाबा, मला काहीच माहीत नाही.” मी अर्थातच फॉरवर्ड ब्लॉकचे पुढारी श्री. त्रिपाठी यांना नेताजी जिवंत असून ते

लौकरच प्रकट होणार असल्याची खात्री वाटत असल्याची बातमी दिली.

अलीकडे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची जेवढी चर्चा होते तेवढी त्या काळात होत नसे. पण संघाविषयीची माहिती प्रमुख पुढाऱ्यांना त्या काळीही होती. अलाहाबाद जिल्हा काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष श्री. विश्वंभरनाथ पांडे, जे पुढे राज्यसभेचे सभासदही झाले, मला एकदा म्हणाले, “पं. नेहरू म्हणतात, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची विचारसरणी त्यांना पसंत नाही. पण युवकांची संघटना हवी ती मात्र राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघासारखीच.” पण श्री. पांडे यांनी संघाची संघटना चांगली आहे असे उद्गार जाहीरपणे कधीही काढले नाहीत, उलट अनेकदा टीकाच केली.

याबाबत काँग्रेस पुढारी श्री. पुरुषोत्तमदास टंडन यांची भूमिका अगदी निराळी होती. गांधीखुनानंतरची हकीगत. मी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघात असल्यामुळे खुनानंतर जी देशव्यापी धरपकड झाली त्यात माझाही समावेश होता. मी तुरुंगात असताना मला खून खटल्यात गोवले असून दिहिलीत लाल किल्ल्यात नेण्यात आल्याची चुकीची माहिती माझ्या (पहिल्या) पत्नीस कोणीतरी दिली. तिला तो धक्का सहन झाला नाही आणि ती आजारी पडली. मला तुरुंगात बातमी कळली. घरात दुसरे कोणीच वधणारे नसल्यामुळे मी पॅरोलवर बाहेर आलो. पत्नीची परिस्थिती बरीच विघडली होती. ती वाचण्याची शक्यता नव्हती. तिला त्या परिस्थितीत ठेवून पॅरोल संपल्याबरोबर तुरुंगात जाण्याचे धाडस माझ्यात नव्हते. मी माझ्या एका पत्रकार मित्राची जी ओळख सरकारी गोटात होती त्याचा वापर करून सुटका करून घेतली आणि पत्नीचे शक्य तेवढे औषधपानी ण्याच्या तरतुदीस लागलो. घरी दोन लहान मुलेही होती.

एक दिवस ध्यानीमनी नसताना पोलिस पुन्हा घरी आले आणि मी तावडतोब दोन हजार रुपयांचा जामीन द्यावा असा हुकूम त्यांनी वजावला. रुपयांची तरतूद अशक्यच होती. कोण जामीन देऊ शकेल याचा विचार करू लागलो. जामीन न देता पुन्हा तुरुंगात जाण्याचा विचार करवत नव्हता, कारण पत्नीस त्या परिस्थितीत सोडून जाण्याचे धाडस नव्हते. माझ्या शेजारी विजेच्या सामानाचा एक दुकानदार होता. त्याच्या दुकानात हजारो रुपयांचा माल होता. जामीन देण्याची त्याची तयारीही होती. पण त्याचा उपयोग नव्हता. कारण जामीन देणाऱ्याची स्थावर संपत्ती हवी असते. श्री. टंडन यांच्याशी चांगला परिचय असल्यामुळे मी त्यांचेकडे गेलो. सर्व हकीगत सांगितली. ते प्रथम म्हणाले, “अस्सं. तुझ्याबाबत हे घडले?” नंतर ते विचारात गढले आणि लगेच त्यांनी त्या काळी शहर काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष श्री. राधेदयाम पाठक यांस तावडतोब येण्यास फोनवर कळविले. ते येताच त्यांस म्हणाले, “राधे, यांच्या जामिनाची सोय करायची आहे.” श्री. पाठक यांच्याकडून नकार येण्याचा प्रश्नच नव्हता. पण पुढे श्री. टंडन हे त्यांस असेही म्हणाले, “आणि लक्षात ठेव. हे तुझ्या-माझ्यापेक्षाही अधिक राष्ट्रीय आहेत.” जामिनाची तरतूद

झाली आणि मी पत्नीची अखेरपर्यंत सोबत करू शकलो. श्री. टंडन यांचे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाविषयी मत वाईट नव्हते, पण त्यांनीही कधी तशी जाहीर भूमिका घेतली नाही. पण एवढे मात्र खरे की गांधीखुनानंतरही, त्यांनी संघाविषयी कधी वाईट उद्गार काढले नाहीत.

मी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघात होतो आणि इतर कुठल्याही संस्थेपेक्षा संघ आणि संघपुढाऱ्यांच्याविषयी माझ्या मनात आजही अधिक आदर आहे. पण त्याबरोबर हेही तितकेच खरे की सर्व गोष्टींवर स्वतंत्रपणे विचार करण्याच्या माझ्या पत्रकारी वृत्तीमुळे मी संघजीवनाशी कधीच समरस होऊ शकलो नाही. त्यात मला आलेले काही विचित्र अनुभवही कारणीभूत झाले असतील. पत्नीच्या मृत्यूनंतर अलाहाबाद सोडले. नंतर काही दिवस दिवशी संघाचे दैनिक 'भारतवर्ष' यात काम केले. बंदी उठविण्यासाठी संघाने सत्याग्रहाचा निर्णय घेताच ते बंद पडले. सत्याग्रहाच्या काळात संघाचे प्रमुख प्रचारक श्री. एकनाथ रानडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली काम केले. नागपूरला संघाचे साप्ताहिक 'युगधर्म' निघत असे. बंदी उठल्यावर त्यात कामासाठी जाण्यास सांगण्यात आले. इथेच माझे खटके उडाले.

नागपूरला कोठल्यातरी संघशालेचा मोठा कार्यक्रम होता. त्याला मी आणि 'युगधर्म'चे काम बघणारे माझे दुसरे सहकारी श्री. गिरीशचंद्र मिश्र गेलो होतो. त्या काळच्या दृष्टीने उपस्थिती बरी होती. नंतर कार्यक्रमविषयी बोलताना संघाचे एक प्रमुख कार्यकर्ते श्री. बच्छराज व्यास आम्हास म्हणाले, "खूप लोक होते ना? निदान पाच हजार लोक तरी असतील." आमच्या पत्रकारी दृष्टीस उपस्थिती एक हजार वाटली होती. म्हणून आम्ही दोघांनीही श्री. बच्छराजजींचा अंदाज नाकबूल केला. पण ते म्हणाले, "युगधर्म"त मात्र तुम्ही पाच हजार हाच आकडा घाला." आम्ही दोघांनीही त्यास नकार दिला. त्यामुळे आमच्यावर ते थोडे नाराजही झाले.

१९२५ साली विजयादशमीच्या दिवशी (२७ सप्टेंबर) राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची स्थापना झाली. १९५० साली त्या दिवशी २५ वर्षे पुरी होत होती. आतापर्यंत संघाचा सूत्रबद्ध असा इतिहास नव्हता. माझ्या पत्रकारी वृत्तीस वाटले की २५ वर्षे पुरी झाल्याच्या अनुषंगाने संघाचा सुसूत्र असा इतिहास लिहावा. मी संघ सत्याग्रहाच्या काळात संघाची विचारसरणी मांडणारे गुरुजींचे चरित्र लिहिले होते आणि ते प्रकाशितही झाले होते. मी आपला विचार त्या काळी संघाची प्रकाशने बघणारे श्री. वाळासाहेब देवरस यांच्यापुढे मांडला. ते म्हणाले, "कल्पना चांगली आहे. संघाची सुरुवातीपासूनची माहिती श्री. कृष्णराव मोहरीर यांस आहे. ती त्यांच्याकडून घ्या. पण त्यातील कोणती माहिती कशी वापरायची याचा विवेक मात्र तुमचा तुम्ही वाळगा."

श्री. कृष्णराव मोहरीर यांच्याकडून माहिती घेऊन मला जमेल तसा सुसूत्र इतिहास मी लिहिला. युगधर्माच्या त्या वेळी प्रकाशित झालेल्या आठ पानांत तो इतिहास होता. अर्थात लेखक म्हणून माझे नाव होते आणि खाली एक टीप होती.

लेखक आणि प्रकाशकाच्या परवानगीशिवाय या लेखाचे पुनर्मुद्रण, भाषांतर वगैरे करता येणार नाही, ही टीप घालण्याचे कारण होते. मी गुरुजींचे चरित्र लिहिले. बंदी संपताच अनेक प्रकाशकांनी भराभर त्याचे पुनर्मुद्रण केले आणि पैसा मिळविला. असे पुन्हा होऊ नये यासाठी सावधगिरी वाळगण्याचा हा प्रयत्न होता. पण त्यातून भलतेच झाले. ज्या दिवशी सदर 'युगधर्म' बाहेर पडला. ज्याचे बहुधा दुसऱ्या दिवशी संघाशी संबंधित असलेल्या गोपाळ प्रिंटिंग प्रेसमध्ये दसऱ्याच्या निमित्ताने पान-सुपारीचा कार्यक्रम होता. बोलवणें असल्यामुळे मी गेलो होतो. तिथे आम्ही असतानाच सरसंघचालक श्री. गोलवलकर गुरुजी आले. श्री. कृष्णराव मोहरीर हे त्यांचे बरोबर होते. मला पाहताच गुरुजी म्हणाले, "वा, हे खूप झाले. दुसऱ्याचा लेख स्वतःच्या नावावर छापून घेतला. सर्व काही कृष्णराव मोहरीर यांचे, आणि लेख मात्र यांचा." त्यांनी एक संस्कृत सुभाषितही म्हटले, "यैनेकेन प्रकारेण प्रसिद्धः पुरुषो भवेत्." मला अगदी गुदमरल्यासारखे झाले. इतिहासकार अनेकांकडून माहिती मिळवितो पण लिखाण हे त्यांचेच समजले जाते. माहिती देणाऱ्याचे लिखाण समजले जावे हे समीकरण मला पटेना. श्री. कृष्णराव मोहरीर हे स्वतः काही बोलले नाहीत. पण मी काही तरी त्यांचा गुन्हा केला आहे असे माझ्याकडे पाहता असल्यासारखे वाटले.

त्याच दिवशी अगर दुसऱ्या दिवशी संघाचे अखिल भारतीय बौद्धिक-प्रमुख श्री. बाबासाहेब आपटे मला म्हणाले, "युगधर्म"च्या पुढील अंकात तो लेख श्री. कृष्णराव मोहरीर यांचा होता अशी दुरुस्ती यायला हवी." मी काहीच बोललो नाही. पण श्री. वाळासाहेब देवरस यांस भेटलो. घडलेले सर्व सांगितले व पुढे म्हटले, "पत्र तुमचे आहे, तुम्ही त्यात काहीही प्रकाशित करू शकता, पण श्री. आपटे यांनी सुचविलेल्या मजकुराची दुरुस्ती आल्यास मला मात्र 'युगधर्म'त काम करता येणार नाही." श्री. वाळासाहेब देवरस एवढेच म्हणाल्याचे आठवते की, "तुम्ही आपले काम करा आणि झाले गेले विसरा." मी नागपूरला असेपर्यंत तरी 'युगधर्म'त कोळलीही दुरुस्ती छापून आली नव्हती. काही दिवसांनी श्री. एकनाथ रानडे यांच्याशी या विषयावरच बोलणे झाले. ते म्हणाले, "इंदूरकर, तुमची वृत्ती निराळी आहे. तुम्ही येथे खूप शक्त नाही. तुम्ही स्वतंत्र पत्रकार म्हणूनच जीवनात पुढे येण्याचा प्रयत्न करा." त्यांचा सल्ला मान्य करूनच मी पुढील पाऊल टाकले.

राजधानीतील सरकारी खात्यात पत्रकार म्हणून वावरण्यासाठी भारत सरकारची मान्यता आवश्यक असते. त्यास 'अॅक्रेडिटेशन' म्हणतात. मी 'केसरी'चे प्रतिनिधित्व घेऊन ३० एप्रिल १९५० रोजी दिवशीस आलो. माझ्या ओळखीचे राजधानीत फारसे कोणीच नव्हते. राजधानीचे वातावरण अतिशय नवखे होते. आपले त्यात कसे जमणार याची धाकधुक मनात होतीच. माझे अलाहाबादचे संपादक श्री. बलभद्र प्रसाद मिश्र यांनी राजधानीतील माहिती स्वात्यातील एक प्रमुख अधिकारी श्री. माधोप्रसाद यांच्या नावे मला मदत करण्यासाठी एक पत्र दिले होते. ते मिश्र यांचे

काही काळ वृत्तपत्रीय सहकारी होते. दिव्हीत येईपर्यंत माझी वेशभूषा संपूर्ण देशी होती. धोतर, खादीचा नेहरू सदरा आणि पायात चपला. हा पोशाख कायम ठेवण्याचा मनात विचार होता.

माहिती खात्याकडे सरकारी मान्यता देण्यासाठी रीतसर अर्ज वगैरे झाले होते. पण दाद लागत नव्हती. ती लौकर लागावी यासाठी श्री. माधोप्रसाद यांस भेटण्याचे मी ठरविले. माहिती खात्याच्या कचेरीत ते आत आहेत हे बघून मी खोलीचे दार उघडून आत शिरलो. काही तरी एकदम गोंधळ व्हावा याप्रमाणे ते मजवर एकदम ओरडले. “गेट आऊट”. मी अधिक तमाशा होण्यापूर्वीच बाहेर आलो. मन अतिशय खिन्न झाले. येथे आपले कसे निभणार हा प्रश्न मनात आला. पुन्हा विचार केला. हातपाय गाळून भागणार नाही. मला त्याने खोलीच्या बाहेर जाण्यास का सांगितले? माझ्यात कोणती उणीव होती? लक्षात आले, येथील वातावरण अधिक पोशाखी आणि पाश्चात्य पद्धतीचे आहे. बहुतेक सर्व सूटबुटातच वावरतात. आपल्यास जर येथे टिकायचे असेल तर थोडीफार त्याच पद्धतीची राहणी हवी. लगेच चांदणी चौकात गेलो. एक तयार पॅट आणि बुशशर्ट विकत घेतला. तो घालून दुसरे दिवशी पुन्हा श्री. माधोप्रसाद यांच्या खोलीचे दार उघडून आत शिरलो. मला बघताच त्यांनी प्रसन्न मुखाने आत बोलावले. खुर्चीवर बसावयास सांगितले. मी त्यांस श्री. बलभद्र प्रसाद मिश्र यांचे पत्र दिल्यानंतर त्यांनी माझे काम करण्याचेही आश्वासन दिले. नंतर त्यांनी ते केलेही. माझ्यासाठी त्या वेळी त्यांनी चहाही मागविला. श्री. माधोप्रसाद यांच्याकडे माहिती खात्याच्या प्रचाराचे काम होते. पंतप्रधान पं. नेहरू-वरोवर माहिती आणि नभोवाणी मंत्री श्री. केसकर दौन्यावर गेले असता त्यांनी प्रसनोट काढली. “नभोवाणीमंत्री श्री. केसकर पंतप्रधान पं. नेहरूसह आज दौन्यावर रवाना झाले.” यात अग्रक्रमचा व्यतिक्रम झाला हे त्यांच्या लक्षात आणताच ते म्हणाले, “माझे काम माहिती मंत्र्यांच्या प्रचाराचे आहे, पंतप्रधानांच्या प्रचाराचे नाही. मी का म्हणून पंतप्रधानांस अग्रक्रम द्यावा?” अधिकारीवर्ग वेपभूषेबाबत त्या काळी कोठल्या विचाराने पछाडलेला होता याचे दिग्दर्शन यातून मला झाले.

अलीकडे पत्रकारांची आर्थिक परिस्थिती थोडी सुधारली आहे. पण मी ज्या काळात दिव्हीस आलो ते दिवस वेगळे होते. केसरीने मला महिन्यास ७५ रुपये देण्याचे कबूल केले होते. पण तेवढ्याने दिव्हीतील खर्च भागण्यासारखा नव्हता. मी ‘वीर अर्जुन’ या वृत्तपत्रात अर्धवेळ काम करू लागलो होतो आणि ‘वीर अर्जुन’चे संपादक श्री. रामगोपाल विद्यालंकार हे नवभारत टाइम्सचे संपादक झाल्यावर मी ‘नवभारत टाइम्स’मधेही काही लिहू लागलो. त्याचे काही पैसे मिळत. पण काही दिवसांत ‘वीर अर्जुन’ बंद पडले आणि काटकसर करण्यासाठी बाहेरचे लिखाण वेगे बंद करण्याची ताकीद वेनेट कोलमन कंपनीचे जनरल मॅनेजर श्री. जे. सी. जैन यांनी दिल्यामुळे माझे ते लिखाणही बंद पडले. आर्थिकदृष्ट्या फार कठण स्थिति

निर्माण झाली.

याच काळात ‘इंडियन एक्स्प्रेस’चे श्री. रामनाथ गोएंका यांनी ‘जनसत्ता’ नावाने हिंदी दैनिक काढले होते. संपादक होते जातीय दंग्यातील हुतात्मा स्वामी श्रद्धानंद यांचे सुपुत्र श्री. इंद्र विद्यावाचस्पती. बहुधा श्री. रामगोपाल विद्यालंकार यांनी माझे नाव त्यांस सुचविले असावे. त्यांनी मला बोलावले आणि ‘जनसत्ते’चा दिव्ही वार्ताहर म्हणून काम करण्यास सांगितले. महिन्यास तीनशे रुपये पगार, पन्नास रुपये वाहनभत्ता. मला संकट टळल्याचा आनंद झाला. पण रामनाथ गोएंका यांचेविषयी पूर्वी बरेच कानी आले असल्यामुळे मी त्यांस म्हटले, “नेमणूक-पत्र द्या. कामास सुरुवात करतो.” त्यांचा सहा लगेच काम सुरू करावे असा होता. मी आग्रह धरल्यामुळे ते म्हणाले, “ठीक आहे. दोन दिवसांत मिळेल.” पण चार दिवस लोटले तरी ते आले नाही. त्यामुळे काळजी वाटून मी एक दिवस श्री. इंद्र विद्यावाचस्पती यांस फोन केला. फोनवर अतिशय खालच्या आवाजात ते म्हणाले, “काय सांगू, तू प्रत्यक्ष येऊन भेट, म्हणजे सांगतो.”

भेटल्यावर ते म्हणाले, “तुझ्याबाबत माझा निर्णय झाला होता. पण तुमच्यापैकीच एक श्री. फणीन्द्र वाजपेयी हे शेट रामनाथजींना भेटले व म्हणाले, ‘त्यांस तुम्ही तीनशे रुपये का देता? मी दीडशे रुपयांत काम करावयास तयार आहे.’ शेटजी मला म्हणतात, ‘जे काम १५० रुपयांत होऊ शकते त्यावर तुम्ही ३०० रुपये का खर्च करता?’ शेटजींची समजूत घालणे अवघड आहे. तू १५० रुपयांत काम करावे असे माझे म्हणणे नाही. पण तयार असल्यास माझी तुलाच नेमण्याची इच्छा आहे.” परिस्थितीमुळे प्रश्न अवघड होता. मी त्यास विचार करून उत्तर देतो म्हणून सांगितले. मी श्री. रामगोपाल विद्यालंकार यांस जाऊन भेटलो. सर्व हकीगत सांगितली आणि सहा विचारला. ते म्हणाले, “मला तुम्ही परिस्थिती माहीत आहे. त्यामुळे ठरल्यापेक्षा कमी पगारात नोकरी पत्करू नकोस हे सांगण्याचे धाडस माझ्यात नाही. पण मला एक वाटते. आला दिवस निघून जातो. पण माणसाने आपली किंमत कधीच कमी करू नये.” मला योग्य सहा मिळाला आणि मी श्री. इंद्र विद्यावाचस्पतींस नकार कळविला.

दिव्हीत आल्यावर मला जाणवलेली पहिली घटना. भारत प्रजासत्ताक झाल्या-नंतरही काही काळ श्री. बाबासाहेब आंबेडकर कायदेमंत्री होते. हिंदुकोड बिल असावे असे पंडित नेहरूंनाही वाटत होते. पण श्री. आंबेडकर यांच्या मनात असलेली त्यासंबंधीची तीव्रता मात्र त्यांच्या मनात नव्हती. मतभेद पराकोटीला पोचले आणि बाबासाहेब मंत्रिमंडळातून बाहेर पडले. ज्या दिवशी त्यांनी बाहेर पडण्याचे लोकसभेत जाहीर केले त्या वेळी मी प्रेसगॅलरीत होतो. नंतर त्यांच्याशी दोन शब्द बोलता यावे यासाठी आम्ही बरेच पत्रकार संसदेच्या सेंट्रल हॉलकडे धावलो. बाबासाहेब त्या वेळी काय बोलले हे लक्षात नाही. पण त्यांच्या चेहऱ्यावर भयंकर राग होता. त्या वेळीही

संसदेच्या सेंट्रल हॉलमध्ये फोटो काढण्यास बंदी होती. पण मला आजही असे वाटते की जर ती बंदी नसती तर श्री. आंबेडकर यांचा तो लालबुंद चेहरा टिपला गेला असता व ती भारताच्या राजकीय इतिहासाची एक अमोल ठेव झाली असती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा माझा प्रत्यक्ष संबंध असा एकदाच आला. ते मला अतिशय तिखट जिमेचे पण तितकेच सावध असे पुढारी वाटले. नागपूरच्या 'तरुण भारता'ने मला त्यांची एक मुलाखत घेण्यास सांगितले होते. मी फोनवर वेळ ठरवून त्यांच्याकडे गेलो. खूप गर्दी होती. मी काही प्रश्न तयार केले होते. मी त्यांस तो कागद दिला. पण त्यांनी प्रश्नांची उत्तरे न देता बहुतेक सर्वच पुढाऱ्यांवर तिखट टीका करण्यास सुरुवात केली. त्यांचे काही शब्द लिहिताही येणार नाहीत. मला आपली वारी वाया घालवावयाची नव्हती. तास दीड तास त्यांचे बोलणे ऐकल्यावर मी म्हटले, "आपण जे बोलला त्यावर आपली मुलाखत तयार करतो." पण यावर बाबासाहेब म्हणाले, "छे, मुलाखत वगैरे नाही". पण मी चिकटपणा सोडावयास तयार नव्हतो. मी पुन्हा म्हटले, "मी मुलाखत तयार करतो. आपल्याला दाखविण्यास आणतो. जो मजकूर आपल्यास योग्य वाटत नसेल तो गाळून टाकू." पण बाबासाहेब म्हणाले, "त्यात छापण्यासारखे काहीच नव्हते." श्री. बाबासाहेब तास दीडतास माझ्याशी जे बोलले ते भाषेच्या दृष्टीने कदाचित छापण्यासारखे नसेल, पण त्यात त्यांच्या अंतरीची तळमळ होती, मनातील आग बाहेर पडत होती, हे मला जाणवले होते.

४३

१९५० च्या अखेरीस नाशिकला काँग्रेसचे अधिवेशन झाले. पं. नेहरू यांच्या इच्छेविरुद्ध सरदार पटेल यांचा पाठिंबा मिळाल्यामुळे श्री. पुरुषोत्तमदास टंडन अध्यक्ष निवडून आले होते. श्री. टंडन हिंदीवाचत अतिरेकी विचाराचे आहेत असा समज होता. त्या काळी आपली भाषणे लिहवून घेण्याची पद्धत सुरू झाली नव्हती. श्री. टंडन यांचे इंग्रजी भाषण ऐकून आचार्य अत्रे असे म्हणाल्याचे आठवते की, "आज माझा वराच गैरसमज दूर झाला."

हेच अधिवेशन सरदार पटेल यांच्या आयुष्यातील शेवटचे होते. व्यासपीठावर सरदार पटेल यांच्यासाठी एक तख्त मांडले होते. त्यावर मांडी घालून आणि शाल पांघरून शांतपणे बसलेले सरदार पटेल मला आजही आठवतात. या अधिवेशनात त्यांचे भाषण झाले नाही. पण नाव न घेता त्यांच्यावर टीका मात्र भरपूर झाली. टीका करणाऱ्यांत उत्तर प्रदेशातील रफी गटाचे म्हणविणाऱ्या लोकांचा पुढाकार होता. या गटास नेहरूंचे पाठबळ आहे असे म्हटले जात असे. खूप टीका झाल्यावर सरदार पटेल यांचा पाठिंबा असलेल्या गटातील श्री. स. का. पाटील बोलावयास उभे राहिले. ते एवढेच म्हणाले, "जे बोलले जात आहे, त्याचा अर्थ आम्हास समजतो. उत्तर बावयाचे म्हटले तर तितक्याच ऋडक शब्दांत आम्हासही देता येईल. पण ते देऊ नये अशी इच्छा ज्यांस आम्ही आपला नेता मानतो त्यांची आहे.

२.

निवडणूक
आणि संयुक्त महाराष्ट्र